

आवडीनिवडी आणि अभिरुची यातील सीमारेषांची गल्लत

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - दैनिक महाराष्ट्र टाईम्स, संपा. द्वा भ कर्णिक, मुंबई, ०३ सप्टेंबर, १९६७)

महाराष्ट्र व बंगाल या प्रांतात गाण्याचे वेड सर्वत्र आढळते. बंगालमध्ये लोक संध्याकाळी फिरावयास न जाता संगीतशाळांता जातात व महाराष्ट्रात मंत्र्यापासून मोटर ड्रायव्हरपर्यंत सगळे गाणे आवडीने ऐकतात. निदान असा समज आहे. बंगालचे माहीत नाही, पण महाराष्ट्रात मात्र महाराष्ट्रियांचे गायनप्रेम हे एक सांस्कृतिक वारसा म्हणून गौरविले जाते. नाट्य, कला इ. महाराष्ट्राच्या सांस्कृतिक वारसाच्या सर्वच दाव्यांचे पुनर्मूल्यमापन करावयाची वेळ आता आली आहे आणि या बाबतीत संगीत हा काही अपवाद मानण्याचे कारण नाही.

संगीत-प्रेम उथळ तर नव्हे?

महाराष्ट्रात संगीतकार व श्रोते, मैफली आणि संगीत नाटके, संगीतशाळा आणि संगीतकारांच्या पुण्यतिथ्या यांचा तसे पाहिले तर सुकाळच आहे. परंतु गायकांची गायनाविषयी, श्रोत्यांची गवई व गायन या विषयी, व टीकाकारांची गायन-गवई-श्रोते या सर्वांविषयीची मते पाहिली की महाराष्ट्राचे संगीतप्रेम हे अभिरुचीच्या स्वरूपाचे नसून आवडीनिवडीच्या पातळीचेच आहे की काय अशी दाट शंका येऊ लागते. आणि याहून भयप्रद गोष्ट म्हणजे आपण ज्या संगीतप्रेमाचे एवढे कोडकौतुक करून घेतो ते आवडीनिवडीच्या स्वरूपाचेच आहे याबद्दल कोणाला विशेष खंतही वाटलेली दिसत नाही.

नवनिर्मितीतील अडथळे

याबद्दल खंत वाटण्याचे कारणच काय? असाही प्रश्न विचारला जाण्याची शक्यता आहे. यासंबंधी थोडक्यात एवढेच सांगता येईल की साधारणाचा बडेजाव व अस्सलाची उपेक्षा यामुळे एकंदरीत कलाक्षेत्रातच नवनिर्मितीस जबरदस्त अडथळे निर्माण होत असतात. आणि निदानपक्षी कलारसिकांनी तरी हे अडथळे दूर करण्याचा प्रश्न आपल्या जिवाळ्याचा मानणे जरूर आहे. कदाचित आवड व अभिरुची यांच्या स्वरूपाविषयी अधिक विचार केल्यास प्रश्न अधिक स्पष्ट होईल.

आवडनिवड आणि अभिरुची यातील भेद

आवडनिवड ही पुष्कळशी वैयक्तिक, अनेकदा अकारण व बऱ्याच वेळा असंयुक्तिक बाबींनी निर्माण झालेली असते. अमका गवई मला आवडतो कारण तो गात असताना माझ्याकडे बघून दोनदा "पुढे येऊन बसा" असे म्हणाला; वा अमका गवई चांगला कारण तो गायला बसला की पहाटे चारपर्यंत गातो; वा अमका गवई मला आवडतो कारण गाताना त्याचा आविर्भाव अगदी रंगल्यासारखा असतो. ही सारी उदाहरणे आवडीनिवडीची होत.

या उलट अभिरुचीमागे एक व्यापक, निश्चित व तात्त्विक स्वरूपाची भूमिका असते. गायन आवडले कारण गायकाने राग पुरा साकार केला; वा वादन आवडले कारण वादकाचा हात साफ होता - ही विधाने अभिरुचीतून उद्भवली आहेत. राग म्हणजे काय व विशिष्ट राग पुरा गायला गेला असे केव्हा म्हणावयाचे, याविषयीच्या व्यापक व निश्चित समजानेच पहिले विधान शक्य झाले आहे. "वादकाचा हात साफ आहे" याही विधानात गत (वाद्य सतार वा व्हायोलिन इ. असल्यास) वा अक्षरे (तबला, मृदंग इ. वाद्यांच्या

बाबतीत) साफ निघाल्याशिवाय नादाकृती स्पष्ट व संपूर्ण उभी राहत नाही, व पर्यायाने बंदिश सिद्ध होत नाही, अशी निश्चित समज आढळते व याही बाबतीत 'बोलविता धनी' (कॉन्शस वा अन्कॉन्शस) अभिरुचीच होय याविषयी शंका वाटण्याचे काही कारण दिसत नाही.

अभिरुचीची वैशिष्ट्ये

सिद्धांतातून उपसिद्धांत निघावा, त्याप्रमाणे वरील अभिरुची-लक्षणांतून तिची इतर वैशिष्ट्येही उद्भवतात. अभिरुचीमागे एक निश्चित तात्त्विक व व्यापक भूमिका असल्याने त्याविषयी चर्चा, परस्पर विचारविनिमय होणे यांची शक्यता असते. साधार, सोपपत्तिक विवेचन व परिणामतः मूळ भूमिकेचे परिवर्तन या गोष्टी अभिरुचीबाबतच संभवनीय आहेत. उदाहरणार्थ, 'ठुमरी गायनात रागमूर्ती पुढे उभी करणे हे गायनाचे उद्देश्य नसून एका ढोबळ भावस्थितीला, तितक्याच संदिग्ध पण सांगीतिक दृष्ट्या पूर्णतेने आकृतीमय अशा नादाकृतींनी सजविणे हे ठुमरीचे ध्येय असते' असे सांगितल्यावर 'ठुमरीगायनात रागविस्तार शुद्धतेने होत नाही' असे तक्रारखोर सुरात म्हणणाऱ्याचे परिवर्तन होणे शक्य आहे.

परंतु पसंती-नापसंतीविरुद्ध अपील नाही. "ते काहीही असो, मला त्याचे गाणे आवडत नाही" असा ठासून निर्णय देणाऱ्याशी कसली चर्चा व कसला विचारविनिमय! सॅम्युअल जॉन्सन म्हणे त्याप्रमाणे "नोबडी कॅन बी कन्विन्सड अगेन्स्ट हिज ओन लायकिंग"!

अभिरुचीचा आधार : सामाजिक संस्कार संचित

आवडनिवड व अभिरुची यांतील पुढील फरक तर फारच महत्त्वाचा आहे. आवडनिवड ही वैयक्तिक असते. अभिरुची सामाजिक असू शकते. सामाजिक संस्कारांच्या संचिताचा भार घेऊन अभिरुची वावरते. उलटपक्षी वैयक्तिक संवेदनासंचित व संस्कारघटक यांच्या आधारे आवडनिवड आपला संसार थाटत असते. एका विशिष्ट कालखंडात एकंदर संगीतविकास व त्याची दिशा यावर दोन शक्तींचे नियंत्रण असते. एक म्हणजे अभिरुची, व दुसरी शक्ती म्हणजे व्यक्तिभूत कलावंतांची कलाजाणीव. पैकी अभिरुची ही वर म्हटलेल्या सामाजिक संस्कारसंचितातून आकार घेते. उदाहरणार्थ, मराठी नाटकाचे जन्मदाते विष्णुदास भावे यांना कानडी खेळ बघून जेव्हा नाटक रचण्याची स्फूर्ती झाली तेव्हा कानडी नाटकातील नृत्याचा भाग गाळून त्या जागी कीर्तनाच्या परंपरेत बसणारे माफक शास्त्रीय गायनाचे त्यांनी केलेले मुबलक उपयोजन म्हणजे तत्कालीन अभिरुचीच्या नियंत्रणशक्तीचे फलित होय.

वैयक्तिक संस्कार

या उलट वैयक्तिक आवडनिवड ही व्यक्तिगत संस्कार-घटकांनी निश्चित व नियमित होते. उदाहरणार्थ, मास्टर दीनानाथांचे अमराठी वाटणारे उच्चार व त्यातूनच शब्दाला जरासे दांडगाईने सुटे काढून जोमदार स्वरमालिकांनी सजवून टाकण्याचे त्यांचे प्रभावी गायनतंत्र. यात व्यक्तिगत संस्कार व सर्जनशक्ती यांचाच भाग होता हे विचारान्ती पटण्यासारखे आहे.

वरील सान्या प्रपंचात आवडनिवड व अभिरुची यांचे स्वरूप काय असते याचा काहीसा तपशीलवार विचार केला. आवडनिवड व अभिरुची यात अभिरुचीला संगीतविकासाच्या दृष्टीने उजवे मानता येईल काय या प्रश्नाचे उत्तर सुरुवातीलाच होकारार्थी दिले आहे. त्याचप्रमाणे अभिरुची व संगीतकारांची कलाजाणीव यांच्या नियंत्रणातूनच समाजातील कोणत्याही एका विशिष्ट कालखंडातील संगीतविकास होत असतो असेही म्हटले आहे. कदाचित असा प्रश्न विचारला जाईल की या दोन भूमिका परस्परविरोधी नाहीत काय? एकदा वैयक्तिक आवडनिवडीस नाक मुरडल्यावर कलावंतांच्या वैयक्तिक पसंतीला वेगळे महत्त्व का?

बंडखोर हाही परंपरेचा सखोल अभ्यासक

याला उत्तर असे की कलावंताची वैयक्तिक आवडनिवड ही इतरेजनांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीपेक्षा वेगळ्या दर्जाची व जातीची असते. त्यामुळे सामाजिक स्वरूपाच्या अभिरुचीबरोबरच संगीतविकासाची नियंत्रक शक्ती म्हणून त्याचाही उल्लेख केला. कलावंताला उपलब्ध सामाजिक संस्कारसंचित, त्यातील सुप्त पण निर्मितीक्षम प्रवाह, त्याचप्रमाणे त्यातील रूढ पण निर्जीव व ठोकळेबाज संकेत या सर्वांची जाणीव असते. त्याची नवनिर्मिती ही ह्या सर्व बाबी जमेस घेऊन होत असते. क्रांतिकारक, बंडखोर व नव्या वाटा चोखाळणारा असे ज्याचे वर्णन केले जाते असा कलावंतही ज्याविरुद्ध बंड करतो त्याचे खरे स्वरूप समजत असतो. किंबहुना इतरापेक्षा अधिक चांगल्या तऱ्हेने जे आहे त्याची जाणीव असल्यामुळेच 'काय व्हायला हवे' व 'ते कसे शक्य होईल' हे तो ओळखू शकतो. तो परंपरेचा भंजक नसून तिचा एक सखोल अभ्यासक असतो. कलावंताच्या आवडीनिवडीला इतरांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीपेक्षा वेगळे का काढले याची आता कल्पना येईल. कलावंताच्या बाबतीत वैयक्तिक अभिरुची असा शब्दप्रयोग केला तरी चालू शकेल.

इतरांच्या वैयक्तिक आवडीनिवडीपेक्षा कलावंताच्या आवडीनिवडीस वेगळे काढण्याची व तिचा दर्जा वेगळा मानण्यामागील भूमिका स्पष्ट केली. परंतु सामाजिक अभिरुचीस वैयक्तिक आवडीनिवडीपेक्षा योग्य का म्हणावयाचे याचा विचार करावयाचा राहिला आहे.

वैयक्तिक आवडनिवड ही अकारण व असंयुक्तिक बाबींनी निर्माण झालेली असल्याने एखाद्या विशिष्ट समाजातील विशिष्ट कालखंडांतर्गत परंपरेतील चैतन्यतत्त्वांशी तिचे नाते नसण्याची शक्यता जास्त. यामुळे कलाप्रवाहात तुटकपणा आल्याचा भास होतो व यावर विसंबून राहून कलाविचार व आविष्कार झाल्यास तोही 'अॅबरप्ट' वाटतो. नवीन असूनही, कुमार गंधर्वांच्या गाण्याची मुळे भारतीय संगीत परंपरेत खोलवर आहेत ह्या तऱ्हेची जाणीव आवडीनिवडीतून उगम पावलेल्या संगीताविष्काराबद्दल होत नाही. सलगतेची, अखंडत्वाची जाणीव ही महत्त्वाची, कारण तिच्यामुळे कलास्वाद व कलाविष्कार भरीव होऊ शकतो.

वैयक्तिक आवडीनिवडीपेक्षा अर्थात अभिरुची (सामाजिक) ही जास्त उपकारक असते. समाजाच्या सांस्कृतिक संचिताचा भाग असे अभिरुचीचे स्वरूप असल्याने स्वाभाविकतः ती सार्वत्रिक असते. परिणामतः कलास्वाद व कलाविष्कार हा तुटक, अॅबरप्ट न वाटता सुसंगत व प्रवाही वाटतो.
